

Modernizace v pojetí Ulricha Becka

Modernizace se stala jedním z ústředních témat naší sociologie. Chápání tohoto pojmu je však neobyčejně difúzní. Diapazon výzkumných otázek a hypotéz zahrnuje ochotu respondentů využívat počítače i nesouměřitelné pokusy o rekonstrukci či revizi nedávné sociální historie. Některým badatelům evidentně chybí znalost důvodů, postupů a výsledků předchozích modernizačních úsilí i kritická reflexe nynějších trendů. Současný výzkum se zaměřuje na aktéry modernizace, nezamýšlí se ale nad jejím směrem.

Aktuální výzvu k takovému zamyšlení poskytuje dílo prof. Ulricha Becka z Institutu sociologie mnichovské univerzity (kam byli ke studijnímu pobytu pozváni již tři čeští sociologové). Jeho kniha „Risikogesellschaft“ (1986) se stala bestsellerem. Následující práce o organizované neodpovědnosti (1988), státu bez nepřátel (1993) a riskantní svobodě individualizace životních stylů (1993) vyústily v souhrnnou koncepci reflexivní modernizace (spolu s A. Giddensem 1993). Na ni navazuje i kniha o „nalezení politična“ (1993) a v tomto čísle *Sociologického časopisu* uveřejněná pražská přednáška (Goetheinstitut, červen 1995).

Ve všech těchto pracích se U. Beck velmi tvořivě vyrovnává se záplavou modernizační literatury, počínaje modernizací jako výstavbou institucí (M. R. Lepsius 1990) přes modernizaci moderních společností (W. Zapf 1991) až po odmítavá témata kolapsu modernizace (R. Kurz 1991), sociálního mýtu moderny (P. Wehling 1992) a postmoderní moderny (W. Welsh 1991).

Proti módnímu – a rovněž naprosto difúznímu – propagování postmodernizace staví tento „hlavní skaut“ německé sociologie (a poradce významných politiků) „post-postmoderní“ požadavek nelineární, reflexivní modernizace

jako procesu, který si nárokuje objasnění a sebetransformaci průmyslové společnosti, tak doplňuje nutnou sebereflexí tuto transformaci. Zdůrazňuje otázky revidovatelnosti technicko-ekologických rozhodnutí a státního omezování s nimi spjatých rizik, vztahu produktivity a legitimity, konzumenta a občana, globalizace a fragmentace, individualizace a nové komunitarizace, emancipace a anomie, dichotomie a identity, racionalizace tradice, normality dis-sensu apod.

Koncepce reflexivní modernizace se stává zastřešujícím tématem připomínajícím např. konvergenci industriálních společností nebo (bez nemilých ideologicko-morálních konotací) vědeckotechnickou revoluci. V seminářích, jichž se účastní zájemci o spoluúčast na výzkumu z nejrůznějších německých univerzit, jsou probírány různorodé tendence od problematizování vědy až po sebekonstrukci veřejnosti. (Jako závěrečná přednáška semestru do nich byla zařazena i úvaha autora této informace o ustavování postindustriálních vztahů.) Hledány jsou nové sociologické kategorie, které by umožnily postihnout takové jevy, jako je industriální výroba v již neindustriální společnosti, kapitalismus bez tříd, ale s vyšší nerovností, individualizace této nerovnosti a sociální diferenciace této individualizace, soudobá institucionální varieta jako kontext občanské zkušenosti, distributivní odpovědnost (jako opak „Niemandsherrschaft“) atd.

Hlavním problémem sociologie je v tomto pojetí nikoli společenský řád a jeho technická racionalita, ale riziko a kulturní tolerance. Moderna je chápána jako následnost krizí, které je i v rámci množících se politických polemik nutno nahlížet s jistou shovívavostí. Znalost těchto a dalších západoevropských úvah o modernizaci by jistě obohatila i naše sociologické přístupy.

Jan Vláščil

Změny v pohraničí

Ústecký tým Sociologického ústavu AV ČR uspořádal ve dnech 14. a 15. listopadu 1995 v Domě techniky v Ústí nad Labem pracovní

seminář „Specifika transformačních procesů v pohraničních oblastech“. Vzhledem k blížícímu se závěru tříletého grantového projektu „České pohraničí v procesech evropské integrace“ (GA ČR, grant č. 403-93-1085), zaměřila se úvodní vystoupení členů týmu na retro-

spektivní zhodnocení dosažených poznatků. Mimořádně obsažný průběh diskuse účastníků zastupujících jak akademickou komunitu, tak decizní sféru (včetně ministerstva zahraničních věcí a kanceláře prezidenta ČR), potvrdil smysluplnost členění problému do třech vzájemně navazujících obsahových bloků.

1. Změny sociální struktury (historické důsledky výměny obyvatelstva po roce 1945, procesy vytváření nového občanského společenství a vzniku nových sociálních skupin, změny v oblasti sociální diferenciaci).

2. Územní změny (důsledky otevření hranic, ekonomická restrukturalizace pohraničí včetně vytváření mezinárodního trhu práce, přítomnosti zahraničních investic a sociálních důsledků nových ekonomických aktivit).

3. Změny v myšlení obyvatel pohraničí (specifika hodnotových a postojoyých struktur, proces formování národního vědomí a identity, interetnické vztahy, specifika postojů k Němcům).

Změny sociální struktury jsou především důsledkem rozsáhlé výměny obyvatelstva českého pohraničí, k níž došlo v důsledku odsunu německy mluvících obyvatel po skončení druhé světové války. Do značné míry se přerušila kontinuita osídlení pohraničních oblastí (příčemž výzkum se soustředil na pohraničí s německy mluvícími zeměmi), struktura i hustota osídlení. Prohlubuje se vnitřní diferenciaci jednotlivých pohraničních oblastí, především v důsledku zanikání či naopak vzniku pracovních příležitostí. Lze zaznamenat nejednoznačně působící důsledky otevření hranic. Na jedné straně působí bezprostřední sousedství silně německé ekonomiky jako dynamizující faktor rozvoje pohraničí ČR, současně však nepříznivý měnový kurs koruny vůči marce zvyšuje hladinu cen v českém pohraničí a snižuje životní úroveň obyvatel. Což má sociální důsledky znásobené nepříznivou strukturou veřejných výdajů (odbourávání dotací na dopravu, omezování sítě malých zdravotnických zařízení ap.). V důsledku této situace má například život obyvatel Krušnohoří pionýrský charakter i půl století od zahájení procesu osídlování. Sociologické výzkumy, které prováděl v Sociologickém ústavu AV ČR tým *Pohraničí* v období let 1990-1995 naznačují, že nicméně pokračuje proces identifikace obyvatelstva

s územím (pocit domova). Nadále se však zvýšenou měrou projevuje migrace v podkrušnohorské hnědouhelné pánvi, kde se navíc projevují důsledky restrukturalizace ekonomiky (útlum těžby uhlí, zánik relativně dobře placených profesí nevyžadujících odbornou kvalifikaci, existence skupin obtížně rekvalifikovatelných na jiná povolání aj.).

K tématu migrace obyvatelstva na území bývalého Severočeského kraje zazněl příspěvek *M. Šaška*, který na základě shlukové analýzy vypracoval typologii severočeských městských aglomerací. Ze zkoumání souboru 27 největších měst daného území vyplývá, že migrační chování obyvatel podstatnou měrou ovlivňovalo zhoršování kvality životního prostředí. Tento poznatek se však vztahuje především na období osmdesátých let, kdežto po roce 1991 se výrazně snižuje hladina přirozeného přírůstku obyvatelstva.

Rozporuplná a dosud nevyjasněná zůstává role a podíl zahraničního kapitálu na průběhu ekonomické transformace v pohraničí. Zčásti proto, že počet a existence podniků s cizí kapitálovou účastí se neustále mění, zčásti proto, že není k dispozici dostatek relevantních podkladů. Z dostupných údajů je však patrné, že v pohraničí severních Čech podniká soukromě obdobný počet osob jako v Praze (12 až 13 procent dospělé populace). Právě ekonomické aktivity konstituující se skupiny soukromých podnikatelů lze řadit k faktorům revitalizace pohraničních oblastí ČR. Nedaří se však dosud v dostatečné míře identifikovat podíl německého kapitálu na tomto procesu. V rozhovorech se starosty vybraných pohraničních obcí spíše převládá názor, že příliv kapitálu nemá potřebný rozsah a intenzitu.

Dosud ojedinělý a ucelený pohled na problematiku pendlerů (osob bydlících na území ČR, které denně dojíždějí za prací do SRN) prezentovala *M. Horáková*. Na základě zkoumaného vzorku osob došla k některým zajímavým závěrům: zaměstnání v SRN vyhledávají především kvalifikovaní dělníci a středoškoláci, v převládající míře se zájemci rekrutují z příhraničních oblastí, odliv pracovníků má sezónní charakter, pendleři pracují především v sektoru služeb v příhraničním pásmu do vzdálenosti 50 kilometrů od hranic, v celkovém rozsahu populace se na pendlerství podílelo v různě

ných obdobích celkem 1-3 procenty dospělé populace České republiky. V době vrcholu „pendlovalo“ za prací do SRN 15-30 tisíc osob, nyní se jejich počet odhaduje na 10 tisíc. V současnosti se však tento dynamický prvek vznikajícího mezinárodního trhu práce utlučuje v důsledku omezení na německé straně (limitovaný počet pracovních míst) a přesunu některých typů výrob na území ČR, případně ještě dále na východ. Poznatky získané týmem *Pohraničí* se s uvedenými do značné míry shodují. Intenzitou přeshraničních aktivit na občanské a institucionální úrovni se zabýval příspěvek *M. Jeřábka*, který prezentoval geografické srovnání výzkumů v jednotlivých oblastech česko-německého pohraničí a vnitrozemí ČR s použitím souborů respondentů jak populace pohraničí, tak německých návštěvníků ČR.

Ne zcela jednoznačně vyznívá hodnocení instituce euroregionů jako formalizovaných nástrojů přeshraniční spolupráce mezi státy EU. V kontextu specifických podmínek českého pohraničí jsou občany chápány spíše jako administrativní orgány, přičemž dvě třetiny dotazovaných mají jen velice nejasné představy o jejich poslání.

Václav Houžvička soustředil svá vystoupení na některé aspekty proměn sociální struktury pohraničních oblastí z hlediska národnostní skladby a dále pak na reflexi tzv. sudetoněmecké otázky v postojích a názorech obyvatel českého pohraničí.

Při posuzování hloubky a rozsahu změn sociální struktury pohraničních oblastí (zejména na severu a západě Čech) byl dosud považován za rozhodující faktor odsun německy mluvícího obyvatelstva a navazující proces osídlování. Při bližším zkoumání je však patrné, že tento přístup je třeba do určité míry korigovat pohyby obyvatelstva, k nimž došlo na území okupovaného pohraničí v průběhu druhé světové války. Přestože údaje mají dílčí charakter, mnohé jsou obtížně verifikovatelné, případně nelze vyloučit jejich zkreslení (Sudetenatlas aj.), je patrné, že sociální struktura konstituovaná v historické kontinuitě byla narušena již v období let 1938 až 1945 jak z hlediska národnostní skladby, tak vzdělanostní struktury. Svědčí o tom následující fakta.

V průběhu války odešlo do armády asi půl milionu mužů z území tehdejších Sudet. Další 160 tisíc mužů bylo posláno do průmyslových podniků a zbrojovek na území „říše“ v rámci intenzifikace válečné výroby. Jednalo se většinou o kvalifikované pracovníky, které bylo třeba nahradit – většinou Čechy. Část z nich tvořili vracející se uprchlíci z podzimu 1938 (po odtržení pohraničních oblastí od ČSR), další část tvořily osoby získané nábořem na území tzv. Protektorátu Čechy a Morava, jakož i osoby české národnosti totálně nasazené či za trest odeslané do Sudet. Odhaduje se, že k 1. květnu 1945 bylo v pohraničí českých zemí přítomno asi 600 tisíc Čechů a příslušníků dalších neněmeckých národností.

Jakkoliv nadále platí teze, že poválečné vysídlení německy mluvících obyvatel pronikavě změnilo sociální strukturu pohraničí, zejména její kvalitativní charakteristiky, lze se důvodně domnívat, že proces „proletarizace“ pohraničních oblastí byl zahájen již v průběhu druhé světové války, kdy se zvýšil počet českých dělníků a sociální vrstvy českého obyvatelstva byly různou měrou degradovány jak z hlediska profesního, tak společenského. Přičteme-li poválečný příliv osídlenců s nižší vzdělanostní úrovní, potom jsou patrné zdroje horší kvalifikační struktury, jež se projevuje v řadě pohraničních okresů dodnes.

Významnou součástí výzkumného projektu *České pohraničí v procesech evropské integrace* je odpočátku tematika česko-německých vztahů, jejichž specifickým faktorem je sudetoněmecká otázka. Ke stěžejním cílům patří longitudinální studium reflexe tohoto faktoru v názorech a postojích obyvatel českého pohraničí a definování jeho role v dynamickém procesu formování česko-německých vztahů po roce 1989.

Základním rysem situace českého pohraničí sousedícího se Spolkovou republikou Německo je střetávání dvou vývojově odlišných sociálních struktur v podmínkách ekonomické nerovnosti plynoucí z relativní zaostalosti české ekonomiky. Přitom poněkud modifikovaně se tyto odlišnosti projevují sousedstvím Saska a Bavorska. Rozsah a formy bezprostředního vlivu německé ekonomiky, politiky a kultury na průběh transformace